ALIJA NAMETAK:

ISLAMSKI KULTURNI SPOMENICI

TURSKOGA PERIODA

U BOSNI I HERCEGOVINI

DRŽAVNA ŠTAMPARIJA U SARAJEVU

1939

ALIJA NAMETAK:

ISLAMSKI KULTURNI SPOMENICI

TURSKOGA PERIODA

U BOSNI I HERCEGOVINI

DRŽAVNA ŠTAMPARIJA U SARAJEVU — 1939

Sarajevska
sp
II 79
930.85(497.6):28(0.036.6)

0127445
BIBLIOTEKA SARAJEVA
COBISS

OPŠTINSKA NARODNA BIBLIOTEKA
„HASAN KIKIĆ" - SARAJEVO
Sign. S II 100
Inv. br. 32866 Z

Preštampano iz »Glasnika Ivz. Kraljevine Jugoslavije« u Sarajevu, god. VII, br. 1—3

PREDGOVOR

Godine 1933 u ljetu pozvala me Matica Hrvatska da napišem članak o islamskim kulturnim spomenicima u Bosni i Hercegovini za Umjetnički zbornik koji je namjeravala te jeseni izdati, a u povodu stogodišnjice Ilirskoga preporoda, iz koga se razvila i sama ona. Iako nisam stručnjak za arhitekturu i slikarstvo, a tražilo se da uglavnom o tome pišem, ja sam se primio toga posla, jer sam služeći u sarajevskoj Državnoj srednjoj tehničkoj školi i družeći se stalno s njezinim nastavnicima arhitektima, građevinskim inžinjerima i slikarima ipak stekao nešto i toga znanja, a još više ljubavi za ovu vrstu spomenika koje nam ostaviše naši preci. Za nepun mjesec napisah članak, jer se žurilo da se knjiga izda što prije. Urednik Zbornika g. Ljubo Karaman, kustos Muzeja u Splitu, potvrdio mi je prijem članka, odabrao slike iz onih koje sam uz članak priložio i obećao članak štampati.

No kako tê tako ni slijedećih godina Matica ne izdade najavljeni Zbornik, jer još svi suradnici nisu svršili ni poslali radove.

Godine 1937 u oktobarskom broju »Glasnika Ivz.« (godina V, broj 10) napisao sam članak »Islamski spomenici u Jugoslaviji« u kome sam pledirao, da se ovi tragovi kulture naših djedova i pradjedova ne zatiru našim nemarom ili neumješnošću. Članak je bio zapažen i neki muslimanski listovi su se osvrnuli na nj, ili su ga skoro u cijelosti preštampali. To me je ponukalo da isti članak koji sam prije pet i po godina poslao Matici Hrvatskoj štampam u našem »Glasniku«, jer će, nadam se, dati povoda našem svijetu da izmijeni krivo stečeni sud, da naši preci nisu na kulturnom polju učinili koliko

su pretstavnici drugih vjera. Iz njega će se vidjeti, da su naši preci, pored objekata za čisto islamske vjerske svrhe, podizali i važne objekte za sve građane ma kojoj vjeri pripadali: napravili su na hiljade kilometara kaldrme, vodovode, česme, mostove, sahat-kule i banje kojima su se i drugi osim muslimana služili. Tako su ovdje i opisani ne samo islamski nego i opći kulturni spomenici turskoga perioda, kojima su hair-sahibije (osnivači) muslimani. Naročito će me radovati, ako koji stručnjak, nakon ovoga moga amaterskoga rada, naučno obrad isti predmet.

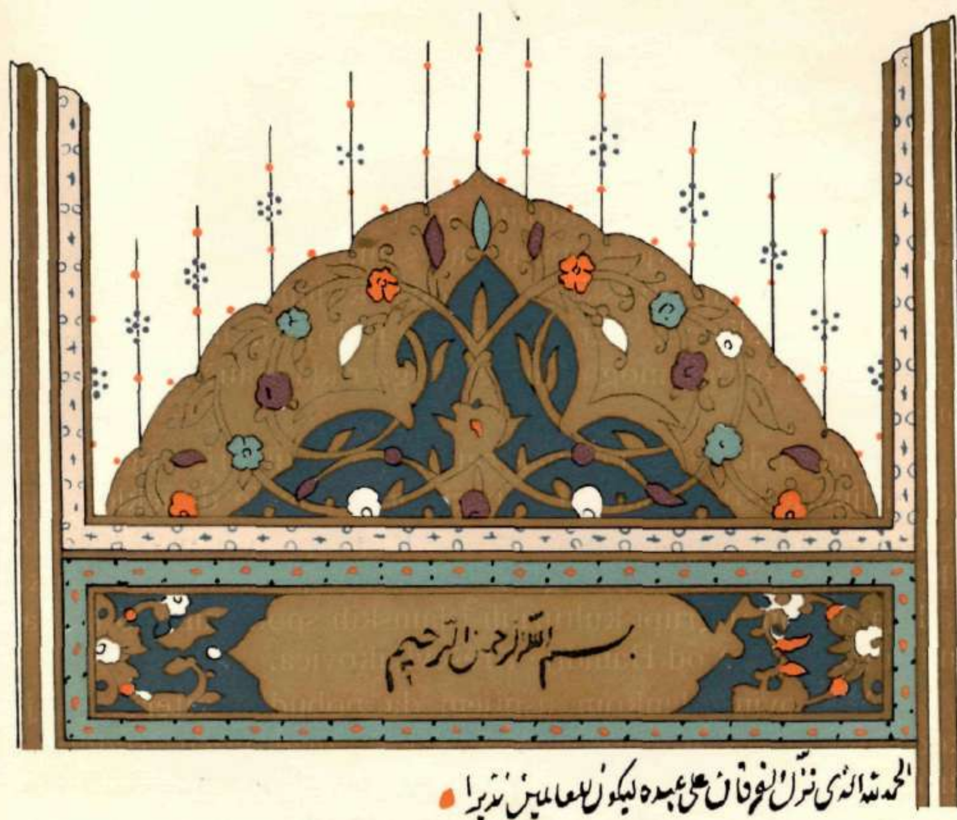
Budući da je moj članak ranije bio namijenjen uglavnom nemuslimanskoj čitalačkoj publici, on je ovdje donekle izmijenjen, a i nadopunjen, jer se ovih zadnjih pet godina uz nekoliko sitnijih priloga iz ovoga područja, pojavila i jedna velika radnja o jednoj grupi kulturnih islamskih spomenika, o hamamima (banjama) od Hamdije Kreševljakovića.

Ako ovim člankom uspijem da pobudim interesovanje kod onog našeg islamskog svijeta koji diže nove džamije i druge hajrate ili restaurira stare, da osjeti ljepotu naših starih kulturnih spomenika i da mu ona bude vodičem u ovoj vrsti javnoga rada, cilj ovoga članka je time postignut.

Sarajevo, 20 decembra 1938.

Mjedena rozeta sa vrata
Husrev begove džamije

Godine 1453, padom Carigrada pod Turke, počinje novi vijek balkanskih zemalja. Iako su i ranije pale neke pokrajine na Slovenskom Jugu i propala srpska država, padom Carigrada za dugo vremena je zapečaćena sudbina svih južnih Slovena. Mladi i svježi turski narod, regrutovan u prvo vrijeme iz nomadskih plemena, navalio je svom silinom na države balkanskih naroda. Posebna balkanska država na historičkom raskršću Istoka i Zapada, kraljevina Bosna, bila je poprište međusobnih borba visokoga plemstva, te univerzalne katoličke crkve i narodnog patarenskog pokreta. Iscrpljena zemlja je podlegla 1463. sultanu Mehmedu el-Fatihu, bosansko kraljevstvo je prestalo postojati, a velik dio patarena primi islam.

Turska država, sve do nedavna, bila je samo islamska država, a kao takva, spona koja je okupljala većinu muslimana svijeta oko centralne ličnosti, halife, vladara nad turskom državom i vrhovne duhovne ličnosti nad većinom muslimana. U prvo vrijeme su Turci, kao osvajači, samo muslimani, i, osim širenja islama sa širenjem državnih granica i svoga političkog prestiža, Turci nisu imali aspiracija da turciziraju pokorene

narode. Kod nas u Bosni to im nije uspjelo ni kad su htjeli, jer smo imali svoju nacionalnu državu nekoliko vjekova prije nego su dijelovi naših zemalja došli u sklop Turske carevine.

Naši preci u Turskoj carevini prirođenom svojom sposobnošću i jer je prosperitet bio svakom osiguran ko je bio u islamu, državnoj vjeri

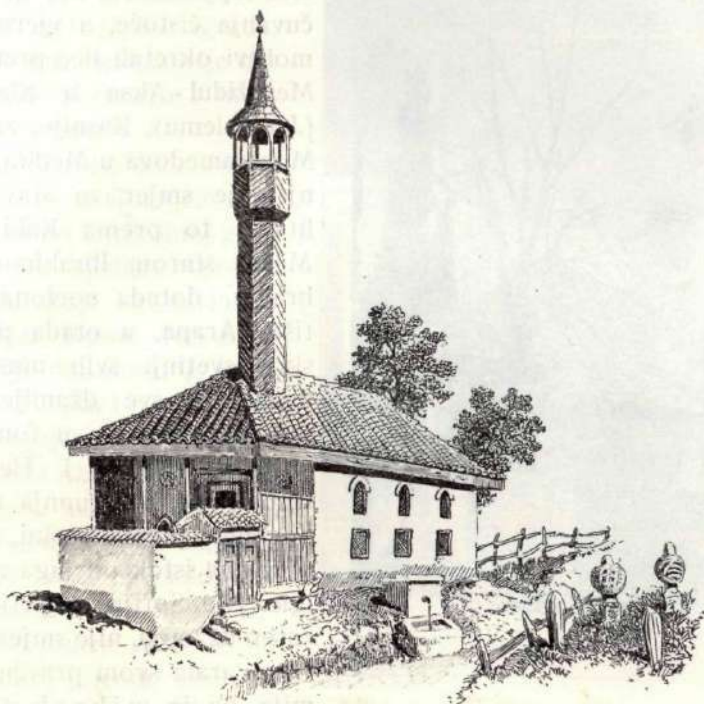

Gazi Ali pašina džamija u Sarajevu

turskog naroda, zauzeše prva mjesta. Zauzevši Carigrad, Malu Aziju i veći dio Balkanskoga Poluotoka, Turci su se ustalili u državi velikoj opsegom, vjerski homogenoj, s rijetkim oazama čisto kršćanskim, kojih

je prema XVIII. vijeku bivalo sve manje, i bogatoj zemaljskim proizvodima, a ta je država postala i nasljednica bizantijske kulture i civilizacije. Vrlo malen razmak vremena je bio između turskoga naroda pod nomadskim šatorima i onoga u sjajnim palačama kasno-bizantijskog sloga. Ondje gdje je prestajao stvarati preživjeli bizantijski duh, koji je iz prefinjenosti naginjao u degeneraciju, nastavio je stvarati mladi turski duh, svjež i bez tradicija, jednostavan kao što su bili jednostavni šatori na turanskim visočinama.

I prvi islamski spomenici u Carigradu i svoj Turskoj, u koliko nisu nastali na ranijim kršćanskim gradnjama preudešenima za novu

Šejh Bagdadijin mesdžid u Sarajevu

vjeru, nose biljeg jednostavnosti i smirenosti linija. (Ne treba zaboraviti da je sultan Osman, začetnik dinastije Osmanovića u Turskoj, živio u šatoru, čuvao svoje stado ovaca i počivao, iako sultan, na običnoj ovčijoj kožici).

Prvi turski carevi su dobri muslimani, uvjereni da im je poziv širiti s granicama Turske carevine i islam, pa iako su pretrli razne narode, detronizirali mnoge vladare i prisvojili njihova imanja, oni ne troše ogromne svoje prihode na svoj dvor nego na podizanje javnjih građe-

vina, u prvo vrijeme džamija, koje su bile u prvim vjekovima islama, a u nekim islamskim krajevima i danas, koliko mjesta gdje se vjernici okupljaju na molitvu, toliko i škole gdje su se predavale razne znanosti. Prva džamija je sagrađena u selu Kûbâ, na putu iz Mekke u Medinu. Kada je Muhammed a. s. morao napustiti Mekku i kad se većina Njegovih pristalica već bila sklonila u Medinu, 16 jula 622., krenuo je On sa svojim vjernim drugom i kasnijim nasljednikom — halifom Ebu Bekrom u Medinu. Prigodom toga prvoga puta sagrađena je džamija u selu Kûbâ, koja je poznata pod imenom »Mesdžidi Kûbâ«. To je bio prostor u pješčanom tlu, ograđen radi čuvanja čistoće, a vjernici su pri molitvi okretali lice prema hramu Mesdžidul-Aksa u Kudsi-šerifu (Jerusalemu). Kasnije, za boravka Muhammedova u Medini, promijenjen je smjer za stav pri molitvi i to prema Kabi i gradu Meki, starom Ibrahimovu (a. s.) hramu, dotada nocionalnom svetištu Arapa, a otada prvoj vjerskoj svetinji svih muslimana. I danas su sve džamije na svijetu napravljene u tom smjeru, koji za Bosnu i Hercegovinu iznosi oko 44 stupnja od sunčanog juga prema istoku, a 38 stupnjeva na istok od juga magnetske igle. Aja Sofija, najprije crkva a zatim džamija, nije smjerom oltara odgovarala svom pravcu kao džamija, pa je m i h r a b (oltar) pomaknut u desno i pri molitvi se vjernici poredaju u redove, koji padaju koso na pobočne zidove džamije. Takva je džamija u nas Fethijja u Bihaću.

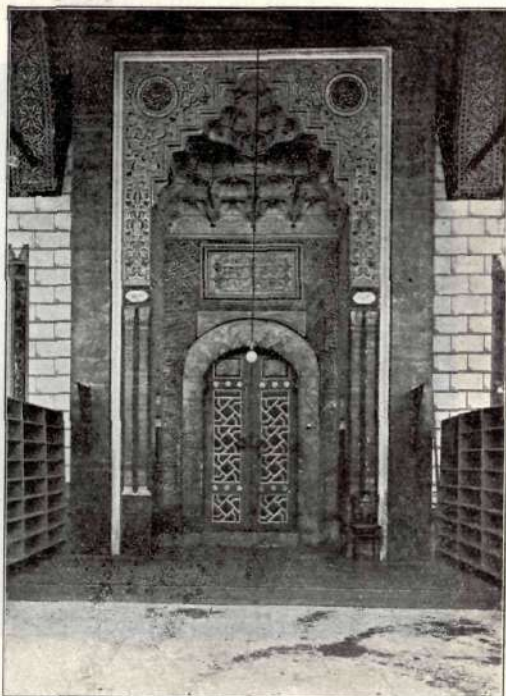

Fatime-kadun džamija u Mostaru

U prvom vijeku turskog vladanja u našim krajevima graditeljstvo je u Turskoj na veoma visoku stupnju. Mimar Sinan (1490—1588), najslavniji turski graditelj, podiže nevjerojatno velik broj javnih i privatnih zgrada u Carigradu i ostaloj Turskoj, a jedno njegovo djelo je i u Bosni, most Mehmed paše Sokolovića u Višegradu. U monografiji o ovom velikom graditelju, koju je 1931 napisao i izdao Ahmed Refik, nalazi se

jedan popis, koji je istočnjački basnoslovan, ali obzirom na dug život ovoga graditelja dosta vjerojatan. Mimar Sinan je sagradio: 81 džamiju, 50 mesdžida, 26 turbeta (mauzoleja) i darul-kuraa (zgrade, u kojima se tumačio Kur-an), 14 imareta (javnih dobrotvornih kuhinja), 55 medresa (škola, u kojima se sticala srednja i visoka naobrazba), 3 bolnice, 8 mostova, 16 karvansaraja (hotela sa sobama za goste i stajama za karavane), 33 dvorca, 6 magazina i 32 banje. Lako je moguće da je pod učiteljevo ime došla i gradnja kojega darovitoga učenika, kojih je imao Sinan sigurno velik broj.

Iako i prije Mimara Sinana ima u Bosni i Hercegovini džamijâ i drugih javnih zgrada, ipak su sve one znamenitije nastale u doba Sinanovo i malo iza njegove smrti.

Vrata Husrev begove džamije

Prva džamija biće ona u istočnoj Bosni u Gornjem Podrinju, u mjestu Ustikolini, gdje je bilo prvo sjedište turskih vojskovođa, koji su zavladali ovim dijelom Bosne. Nekoliko godina prije definitivnog pada Bosne pod Tursku i u Vrhbosni, kasnijem Sarajevu, ima džamija.

Te prve džamije, a većina i onih koje su kasnije nastajale, su sasvim jednostavne zgrade, kvadratične baze, nevisokih zidova i običnog bosanskog drvenog krova. I zidovi su često od balvana, oblijepljenih žbukom i obijeljenih vapnom. Zidovi su rijetko od kamena, osim temelja pod zemljom i nevelik dio iznad zemlje, gdje se nastavlja ćerpič, cigla na suncu pečena. Radi kiša i snjegova, od kojih bi ovakvi zidovi stradali, krov se nadastire daleko izvan zidova i strm je da se na njemu snijeg ne zadržava. Uz džamiju je prizidana i munára ili je, još običajnije, naslonjena uz desni (zapadni) zid džamije iznutra kraj ulaza, pa prolazi kroz džamijski krov. Munare su od kamena ili od drveta sa spiralnim stepenicama unutra do šerefeta, odakle muezin doziva vjernike na molitvu. Horizontalni presjek munare je najčešće poligon, pri dnu obično kvadrat, a iznad njega 12-erokut.

Odmah uz džamiju sa sjeverne strane, gdje je ulaz, ima redovno hajat (trijem), u visini nešto iznad poda džamijskoga, a izdignut prema ulici za kojih 50 cm. Od ulice je hajat ograđen, ako džamija nema još i dvorište i groblje oko sebe, drvenom ogradom. Skoro redovno pred džamijom, u džamijskom dvorištu ili na ulici ima i česma, gdje se uzima abdest.

Prema tome, gdje je u okolici bilo ljepšeg građevnog materijala, i građevine su ljepše. Gdje je bilo sedre ili miljevine koje se dadu lako obrađivati, tamo su i građevine elegantnije, nježnije i prefinjenije (vidi izradu šerefeta Roznamedži Ibrahim ef. džamije u Mostaru).

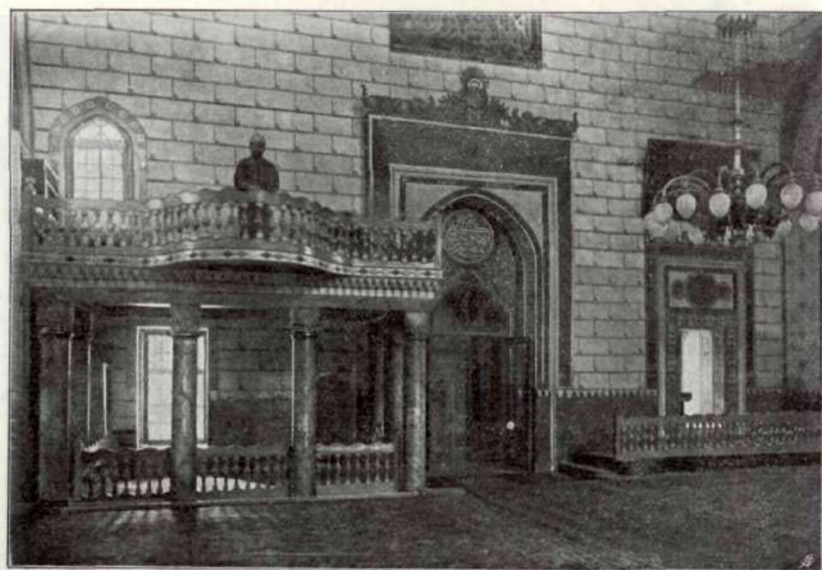

Trijem Husrev begove džamije

Hercegovačke su džamije oblikom dosta slične bosanskima, jedino su sve od kamena, pa i munare, a kameni je i krov. Seoske džamije, kao i one u gradovima čiji osnivači nisu bili bogati, imaju i munare kvadratične baze, a šerefeta su samo markirana s četiri prozora, kroz koje muezin promoli glavu kad okuiše. Takva munara se završava piramidom. Većina mostarskih džamija je od slatkovodnog vapnenca ($Ca\ C\ 0_3$), mukle miljevine, koja se obično zove tenèlija. Ovaj kamen, otporan na zraku, je vanredno pogodan za izrađivanje raznih figura i ornamenata. Zato skoro sve mostarske džamije imaju minuciozno izrađena stalaktitima ukrašena šerefeta, mihrabe, ćursove, mimbere, i mahfile.

U koliko se i danas podižu džamije u pojedinim mjestima Bosne i Hercegovine, sve su građene prema spomenutom opisu.

Skoro u svim gradovima Bosne i Hercegovine u kojima je bilo više džamija bile su i musalle, tj. mjesta za zajednički namaz svih muslimana dotičnoga mjesta u petak (džuma) i na Bajrame. Ali kad je nakon gubitka Undžurusa, Like i dalmatinskog Zagorja islamsko stanovništvo u Bosni i Hercegovini radi stalnih ratovanja i epidemija se prorijedilo, u mnogim mjestima je napušteno zajedničko klanjanje na musallama, jer nisu htjeli muslimani da inovjerci opaze kako su brojčano opali. Danas tek u nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine održava se lijepi vjerski

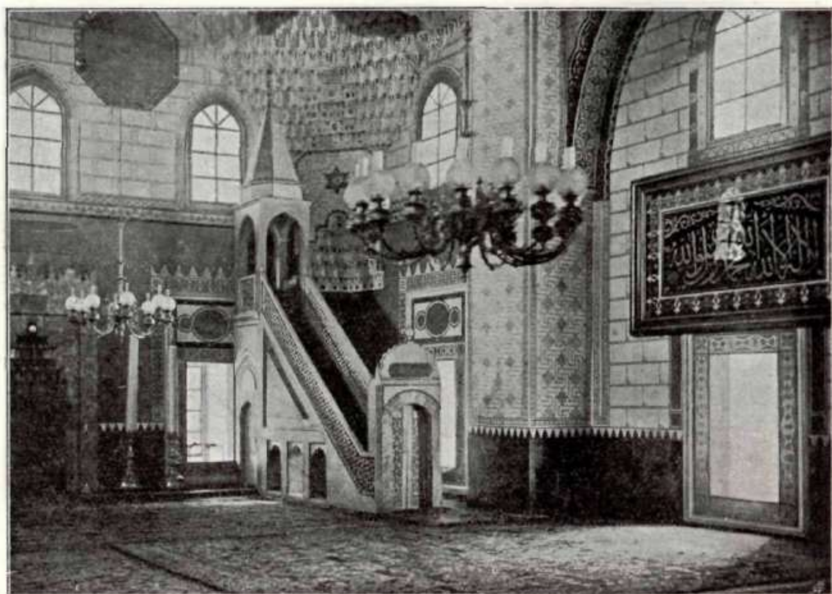

Mahfil u Husrev begovoj džamiji

običaj klanjanja Bajram-namaza na musallama (Konjic, Tešanj i ne znam da li još gdje drugdje) dok se u mnogim mjestima sačuvalo ovo ime za neke trgove koji su kasnije nastali na napuštenim musallama. Musalle su bile kao ograđena livada s mihrabom, gdje je imam stajao pri namazu. U Donjem Kamengradu (kod Sanskog Mosta) za musallu (koja je pred svjetski rat pokrivena kubetom) postoji narodna tradicija, da je tu sultan Mehmed El-Fatih klanjao pred vojskom džum'u. Njegova je vojska zaista i osvojila Donji Kamengrad, ali se ne zna, da li je baš i sâm sultan dopirao do tamo.

Najznamenitiji građevni period u Bosni je cijelo 16 stoljeće, a za grad Sarajevo od godine 1521 do 1541, kada je bio carski namjesnik na Bosni Gazi Husrev beg. Između stalnih ratova i prodiranja s turskom vojskom u zemlje austrijskoga cara i madžarskoga kralja ovaj veliki državnik i pobjedama ovjenčani vojskovođa je zaštitnik i podupirač svakog kulturnog nastojanja u zemlji. Najznamenitije njegovo djelo je džamija u Sarajevu, koja se zove njegovim imenom, sagrađena godine 1530. Graditelj joj je Mehmed iz škole Mimara Sinana. Džamija Gazi Husrev begova je jedina u Bosni, kojoj baza nije ni kvadrat ni pačetvorina nego poligon.

Srednja lađa džamije pod glavnom kupolom je kvadrat sa stranom od 13 metara, ali kupola, 26 metara nad podom džamijskim, ne počiva

Mihrab i mimber Gazi Husrev begove džamije u Sarajevu

s južne strane na zidu nego na velikom luku, na koji se naslanja jedna polukupola, visoka 16 metara, nad produženim dijelom srednje lađe. Tim produženjem je džamija postala prostranija, čime je omogućen smještaj većeg broja vjernika prigodom molitve. Radi istoga cilja džamija je proširena s dvjema pobočnim lađama (tetimmama) kvadratičnih baza, sa stranicom od 6.5 m, presvođenim kupolama, visokim nad podnicom 14 m. »Begova džamija svojim savršeno jednostavnim tlocrtom, njegovim logičnim i konstruktivnim razvijanjem u prostornu masu vanrednih proporcija, djeluje neobično monumentalno, a uz to i skladno.... Glavni

prostor, kroz uspjele omjere širine naprama visini i što više kroz jednostavnu i smišljenu diobu masa, djeluje dinamički i mnogo prostranije nego što su same dimenzije. To je velika zasluga neimara, koji s manjim dimenzijama prostora postizava znatno veći dojam prostornosti. Iz donjega kubusa glavnog prostora sa lijepim bogatim stalaktitima, pandantivi čine prelaz u tambur, pa zatim na kugleni odsječak svoda«. (Ing. Mato Bajlon).

Osim ovoga glavnoga prostora džamije, srednje lađe i dviju sporednih, natkrivenih trima kupolama i jednom polukupolom, džamiju veže s prostranim dvorištem predvorje, natkriveno s pet kupola, od kojih je srednja nešto veća od drugih, naslonjenih preko pandantiva na sjeverni zid džamije, četiri granitna stupa i dva pobočna zida.

Koski Mehmed pašina džamija u Mostaru

Munara uz džamiju je prilično glomazna i disharmonira, ali onakva kakva je danas, nije djelo graditelja džamije nego se vjerojatno preuređivala tokom vjekova, a kad je pred okupaciju sagrađena pravoslavna crkva u Sarajevu, koje je zvonik nadvisivao munaru Begove džamije, na zahtjev muslimana produžena je munara da bi nadvisivala zvonik.

Ostale džamije u Bosni i Hercegovini su prostorno manje i izgradnjom jednostavnije. Među naročito lijepima su Gazi Ali pašina džamija (sagrađena 1561) i Careva u Sarajevu (ona iz godine 1459, što ju je sagradio Isa beg porušena je i na njezinu je mjestu 1565 sagrađena ona,

Musalla Mehmeda El-Fatiha u Donjem Kamengradu

koja i danas postoji), Karadozbegova u Mostaru (1557), Ferhad pašina u Banjoj Luci (1583), Aladža džamija u Foči (1550), Kalaun Jusuf pašina džamija u Maglaju i Kizlar agina u Varcar-Vakufu (1593). Sve one imaju kvadratičnu bazu. Četiri zida se preko pandantiva, obično urešenih bogatom grupacijom stalaktita, produžuju u oktogoni tambur, s uglatim ili okruglim prozorima, na svakoj pojedinoj ili svakoj drugoj strani oktogona, ili bez njih, a na tamburu počiva kupola prekrivena olovnim pločama ili, u novije vrijeme, bakrenim. (Alipašina džamija na Buni ima na kupoli izljevenu ploču od betona.) Sve one imaju predvorje natkriveno manjim kupolama, koje se naslanjaju na džamijski zid i zid nastavljen na stupovima. Hercegovačke džamije uz to imaju još i poseban krov, koji se pruža od ovih kupola nad predvorjem, na dvorište do $2\frac{1}{2}$ do 3 metra iznad zemlje, što ih štiti od velika vjetra. Pored toga, kako su hercegovačke džamije većinom pravljene od miljevine, koja je podesna za izradu svakojakih uresa i ornamenata, sve su munare, odnosno š e r e f e na njima, m i h r a b i i m i m b e r i okićeni ukusnim stalaktitima.

U nekim mjestima su kasnije uz džamije pravljeni dućani, pa je vrlo često strancu teško razabrati gdje je ulaz u džamiju. (Na pr. Čekrekči Muslihuddinova džamija u Sarajevu). »Sulejmanijja« džamija u Travniku pak načinjena je tako, da su u prizemlju dućani,a džamija je na prvom spratu. U Kulen Vakufu sultan Ahmedova džamija počiva na svodovima i ispod nje je glavna ulica.

Cesta ispod Sultan Ahmedove džamije u Kulen Vakufu

U većini džamija u Bosni i Hercegovini mahfil je prilično malen prostor izdignut nad podom džamijskim $2\frac{1}{2}$ do 3 metra, a u desnoj strani džamije odmah do ulaza. Površina mu je svega desetak metara, i redovno na njemu bi bilo mjesto samo muezinu. Ali u nekim džamijama, koje je

Gazi Husrev begova džamija u Sarajevu

posjećivalo mnogo vjernika, mahfil nije načinjen samo za muezina nego i za džemaat, pa je proširen duž cijelog sjevernog zida. U nekim džamijama, osobito u Bosanskoj Krajini, mahfil je produžen još i uz istočni i

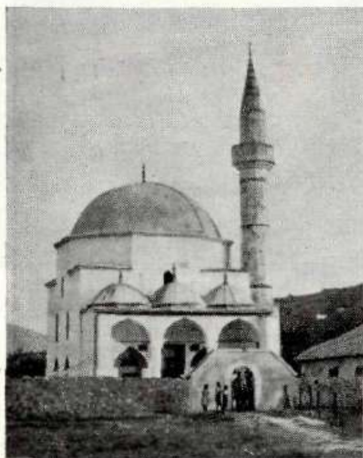
zapadni zid, pa na njemu može klanjati malo manji broj vjernika nego u glavnom džamijskom prostoru.

Fethija džamija u Bihaću ima mahfil na dva sprata, jedan iznad drugoga, ali samo uz sjeverni zid kod ulaza.

Mahfili su građeni obično od drveta, ali često su im stupovi od kamena, s kapitelima lijepo ukrašenim.

U prva vremena su u islamskom svijetu džamije služile osim za vjerske obrede još i kao škole, u kojima su učeni ljudi predavali nauku omladini, obično iza sabaha i ićindije.

Slušači su pravili halku (krug) oko predavača, koji je predavao razne teološke znanosti i teologiji pomoćne nauke. Kasnije se kod islamskih naroda, najprije kod Arapa, otvaraju posebne škole ito: mektebi, početničke, i medrese, gdje se sticala srednja i viša naobrazba. Prvu je medresu osnovao Nizamul-Mulk Tûsî u Bagdadu godine 1067, koja se po njemu zove »Nizamijja«. Bogati ljudi su podizali džamije, a uz džamije, obično preko puta, i medrese, gdje su slušači imali potpunu opskrbu besplatno, da se materijalno osigurani mogu intenzivno baviti naukom. Sve naše medrese iz turskoga doba su pravljene na isti kalup. Prema dvorišnim vratima džamije su dvorišna vrata medrese. Usred medresanskog dvorišta je šadrvan, gdje se može uzeti abdest. Okolo dvorišta su sobe za jednoga softu (slušača) ili dvojicu, od kojih je po nauci mlađi dužan slušati starijega, a prema glavnim dvorišnim vratima je dershana (predavaonica). Prema tome da li je osnivač zadužbine bio više ili manje bogat i medrese su pravljene s više ili manje komfora i smisla za umjetnost. Naročita je umjetnina Gazi Husrev begova medresa u Sarajevu, zvana spočetka, Selčukijja, jer ju je Gazija napravio na ime svoje matere Selčuke, kćeri sultana Bajezita II, ili kasnije kuršumlija, jer je bila olovom pokrivena. Okolo nutarnjega dvorišta poredano je dvanaest kvadratičnih soba presvođenih kupolama, koje počivaju na masivnim zidovima što na vrhu prelaze u jednostavne pandantive. U dnu dvorišta je dershana, u koje su nad ulazom iz atrija stalaktiti kvaderskih oblika. Kako svaka sobica ima i peć, graditelj je načinio visoke dimnjake prekrivene strmim piramidalnim pokrovom, također presvučenim olovom. Dimnjaci su od cigle i kamena u slojevima. Uopće,

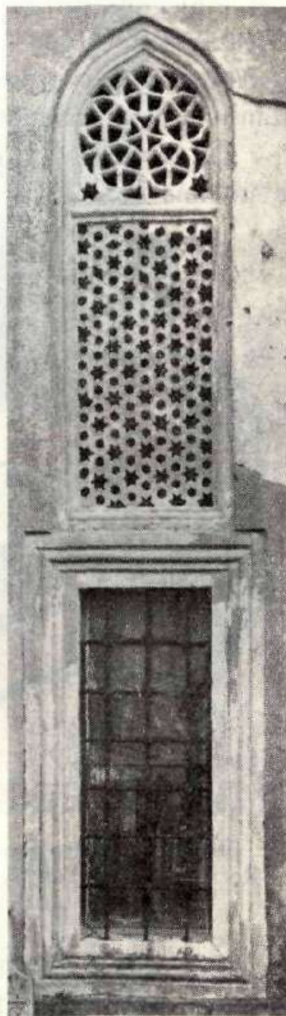

Džamija Ali paše Rizvanbegovića na Buni

čitava ova medresa je jedno malo arhitektonsko remek djelo, koje je u novije vrijeme izgubilo nešto od svoje dražesti, jer su izvođene i neke promjene. (Izvađeni su stari na lûk svedeni prozori i umetnuti novi uglati.) »Suprotno od Gazi Husrev begove džamije dojam prostornosti medrese je manji negoli su stvarne izmjere, jer njena odlika nije u prostornom djelovanju, što je neimar ovdje odlično uočio. Trebalo je stvoriti nešto strogo i čisto u proporcijama kao što je čist život i stroga disciplina odabranih za muderise (nastavnike). Kad uniđe čovjek u centralno dvorište, osjeća se odijeljen od svijeta, od vanjskog života i kao posvećen nekom drugom misaonom i lijepom životu, a plavi komad neba, koji se kroz okvir arkada vidi, pobuđuje još jače misao beskrajnosti«. (Ing. M. Bajlon).

Munara Roznamedžijine džamije u Mostaru

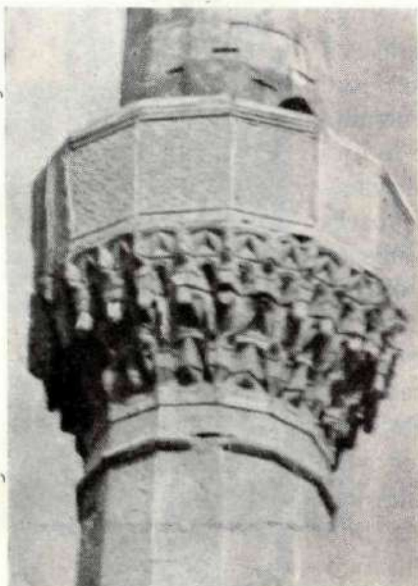
Jedan od šest prozora Roznamedžijine džamije u Mostaru

U Bosni i Hercegovini često i u vrlo zabitnim kasabicama, pa i selima, bilo je za turske vladavine oko 100 medresa, koje su, u ona vremena, bile donekle i srednje škole, no malo ih je bilo solidno izrađenih da bi arhitektonski mnogo značile. Drukčije njihov je značaj za kulturno podizanje našega svijeta u vjersko-obrednom pravcu bio velik.

Mektebi su bili obično male i neugledne zgrade i kao takve u arhitekturi ne znače ništa. Koji su se do danas sačuvali više bi mogli poslužiti kao tužitelji naših predaka, da se vidi gdje su nedužna djeca zatvarana da bi mahinalno učila principe uzvišene vjere islama, a često ni to.

»Misticizam (arapski: tesavvuf) je religiozno filozofski pravac. Pristaše ove struje tvrde, da je nemoguće spoznati Boga putem znanosti i vjere, nego jedino čuvstvovanjem i čežnjom za Njim. Priroda, koja čovjeka okružuje, a i sam čovjek, odraz je božanskog bića: promatrajući svijet i njegove pojave čovjek će doći do čiste spoznaje o božanstvu. Čovjek je kaplja vode, koja konačno mora utonuti u beskrajno more božanstva kao u svoj praizvor. Sve stvari materijalnog svijeta prožete su božanskim duhom i upućuju na Boga.

Da čovječja duša dođe dakle do čiste spoznaje Boga treba pregaziti sve što ima veze sa ovim svijetom i žuriti se putem ljubavi praizvoru vasione, da se konačno utopi u njemu...

Stalaktitima ukrašeno šerefe Roznamedži Ibrahim ef. džamije u Mostaru

Neograničena odanost i slijepa pokornost prema Bogu i starješini uopće je karakterna crta ovih ljudi (derviša). Starješina zadaje novaku i duhovne vježbe, koje ovaj stalno obavlja. Ove se vježbe mogu vršiti pojedinačno, a i u zajednici pod vodstvom starješine. Za zajedničku molitvu derviša određena kuća zove se tekija«. (Dr. Šaćir Sikirić).

Derviši su se sastajali da obavljaju zikr u tekijama ili hanikahima. Hanikah se od tekije razlikuje tim, što derviši u njemu stiču potrebnu vjersku naobrazbu. U islamskom svijetu ima dvanaest glavnih derviških redova, koji su bili zastupani i u našim krajevima.

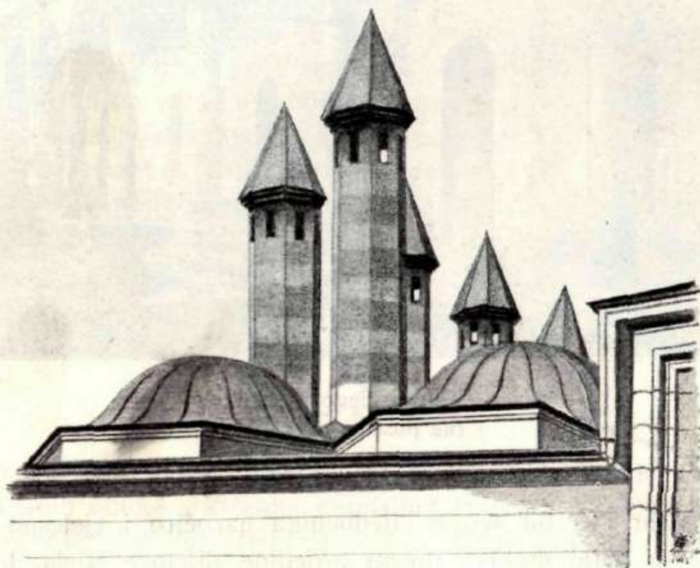
Do godine 1931 bio je sačuvan jedan hanikah, što ga je podigao Gazi Husrev beg u Sarajevu. Od požara je stradao dva puta, a od rušenja upravo u svojoj jubilarnoj (400) godini, kad je morao ustupiti mjesto jednoj dvokatnici, gdje je sada smještena Gazi Husrev begova medresa.

Možda nije ni zgodno da se medresa (škola) nalazi u ovako živom dijelu grada, ali svakako je bio grijeh zagušivanje Gazi Husrev begove džamije visokim zgradama u koje je počela tonuti već odmah iza okupacije. Rušenje hanikaha, koji odavna nije služio svrsi, i nadoziđivanje na njemu zgrade za Gazijinu medresu bio je atak na estetsku cjelovitost što

su je činile džamija, kuršumlija i hanikah kao jezgra Sarajeva i njegove čaršije, i drugdje, u kulturnijem svijetu, ne bi bilo dozvoljeno rušenje ovakvih lijepih kulturnih spomenika, makar to i imalo praktične koristi,

Dvorište medrese Kuršumlije

Dimnjaci Gazi Husrev begove (Kuršumlije) medrese

kao u ovom slučaju gdje je jedna utrnula Gazijina ustanova ustupila mjesto jednoj živoj njegovoj ustanovi.

Oko dugog a uskog dvorišta sa šadrvanom u sredini bile su samice, ispred kojih je jedan dio dvorišta bio natkriven, a krov su držali vitki kameni stupovi. Do 1931 godine držalo se samo jedno krilo ovoga hanikaha, jer je jedno ranije u požaru nastradalo, pa se nije ni obnavljalo.

Tekijâ ima još ponegdje u Bosni, a osobito u fojničkom srezu. Često su to obične kuće, u kojima je privatni stan kojega šeha, a drugi derviši ili muridi iz toga mjesta dolaze tu i obavljaju zikr (obrede). Poznata je Sinanova tekija u Sarajevu, sagrađena prije 1693. Znamenita je tekija na Oglavku u srezu fojničkom.

Trijem u Husrev begovu Hanikahu
(ne postoji više)

Islam zahtijeva od svojih sljedbenika naročito i tjelesnu čistoću. Musliman mora prije molitve oprati pojedine dijelove tijela, koji nisu pokriveni odjećom, čime dolaze u direktan dodir sa zrakom. To pranje se zove abdest. Nakon izvjesnih tjelesnih činova moraju se musliman i muslimanka bezuvjetno okupati. Radi toga ima i u najsiromašnijoj muslimanskoj kući banja, pa makar to bilo i sasvim primitivno ograđeno mjesto

u sobi. Nije onda čudo, da je javnih banja bilo i po malim mjestima ito ne jedna nego i po više ih. U 34 mjesta Bosne i Hercegovine za turskog vladanja u njima postojale su javne banje. Danas malo selo Blagaj kod Mostara, imalo je nekada dvije javne banje, dok na pr. Mostar ima sada jednu, a i ta radi samo 3 dana u sedmici, i uza sve to je Mostar u zavidnijem položaju od Sarajeva, gdje nema ni takve javne banje kakva je mostarska. U Sarajevu je prva banja načinjena 1462, dakle godinu prije pada bosanskog kraljevstva. Osnivač joj je osnivač i Sarajeva Isa beg, a i danas, preudešena na mjestu postanka, služi svojoj svrsi. Godine 1914 je prestala raditi Gazi Husrev begova banja. »Ona je potpuno sačuvani tip starih glasovitih turskih kupališta, u kojima se metoda kupanja sastoji u tome, da posjetnik prolazi kroz sistem odaja (soba), u kojima temperatura postepeno raste, te je prema tome i parna atmosfera u njima raznoga stepena«. (Truhelka). U ovoj banji dolazi osvjetljenje s poligonog prozora s vrha kupolâ u pojedine pregratke. Iako je ova zgrada mogla još uvijek služiti svrsi, za koju je napravljena, danas se nalazi u njenim prostorijama krčma i kavana.

Sahat-kula
u Donjem Vakufu

Poslužiti općenitosti bilo je geslo onoga bezbroja naših predaka, koji su svoje veliko bogatstvo trošili na javne ustanove kojega bilo reda, od velebnih džamija u gradovima do neznatnih česama na planinskim putevima. Ogroman broj česama i šadrvana je podignut u Bosni i Hercegovini, mnogima se i ne znaju zakladnici, ali na usamljenu putu u bezvodnu kraju, kad se nađe ovakav trag kulturna čovjeka, dohode putniku pred oči uobičajeni natpisi s česama:

و من الماء كل شيء حي

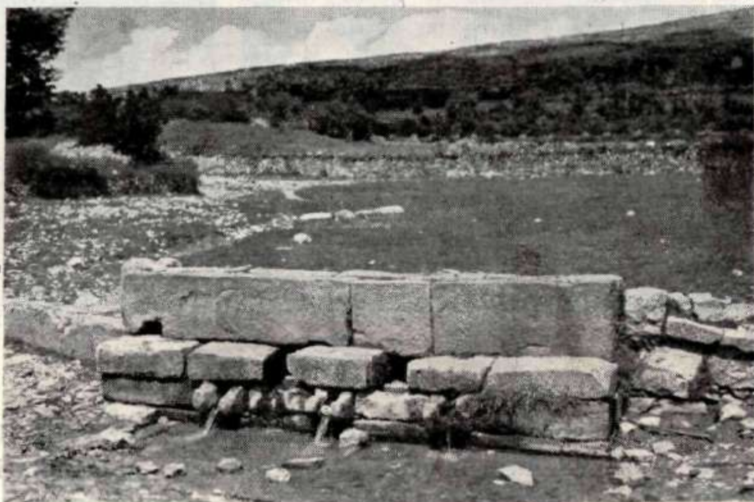
Starije česme su jednostavnije, obično bez natpisa, mlađe su vrlo često vanredno finih oblika s kićenim natpisima, koji slave zakladnika i bilježe godinu gradnje. Narodna tradicija veže nastanak gradnje ovakvih česama i vodovoda s raznim događajima i ličnostima. Izgradnja goleme česme od stećaka zvane »Careve vode« na planini Romaniji pripisuje se sultanu Mehmedu el-Fatihu, osvajaču Carigrada i Bosne.

Za vodovod u Mostaru postoji pričanje, da je zadužbina nekoga stranca, kojemu se svidjelo to mjesto, pa je odlučio da o svome trošku dovede vodu iz rječice Radobolje iz sela Cima. Po narodnoj tradiciji, taj

je čovjek dotjerao u Mostar tovar zlata na magarcu i svega ga utrošio dok je vodu doveo do mostarske periferije. Kad mu je nestalo novaca, prodao je magarca, i za dobiveni novac nastavio s gradnjom. Čovjek, koji je kupio od njega magarca, poklonio mu ga je, a ovaj ga je ponovo

Šadrvan pred Koski Mehmed pašinom džamijom u Mostaru

Vrelo Rotim u selu Rotimlji kod Stoca

prodao i nastavljao s gradnjom. Četrdeset je puta prodao istoga magarca i četrdeset puta su mu ga Mostarci poklonili, dok je vodu doveo u grad. Tako kaže narodna tradicija, dok povijest zna Roznamedži Ibrahim efendiju kao hair-sahibiju mostarskoga vodovoda.

U dvorištima većih džamija, medresa, a i u pogdjekojoj veoma bogatoj privatnoj kući, podizani su šadrvani (vodoskoci). Obično su ograđeni drvenom ogradom s više širokih vrata. Uz ogradu su drvene

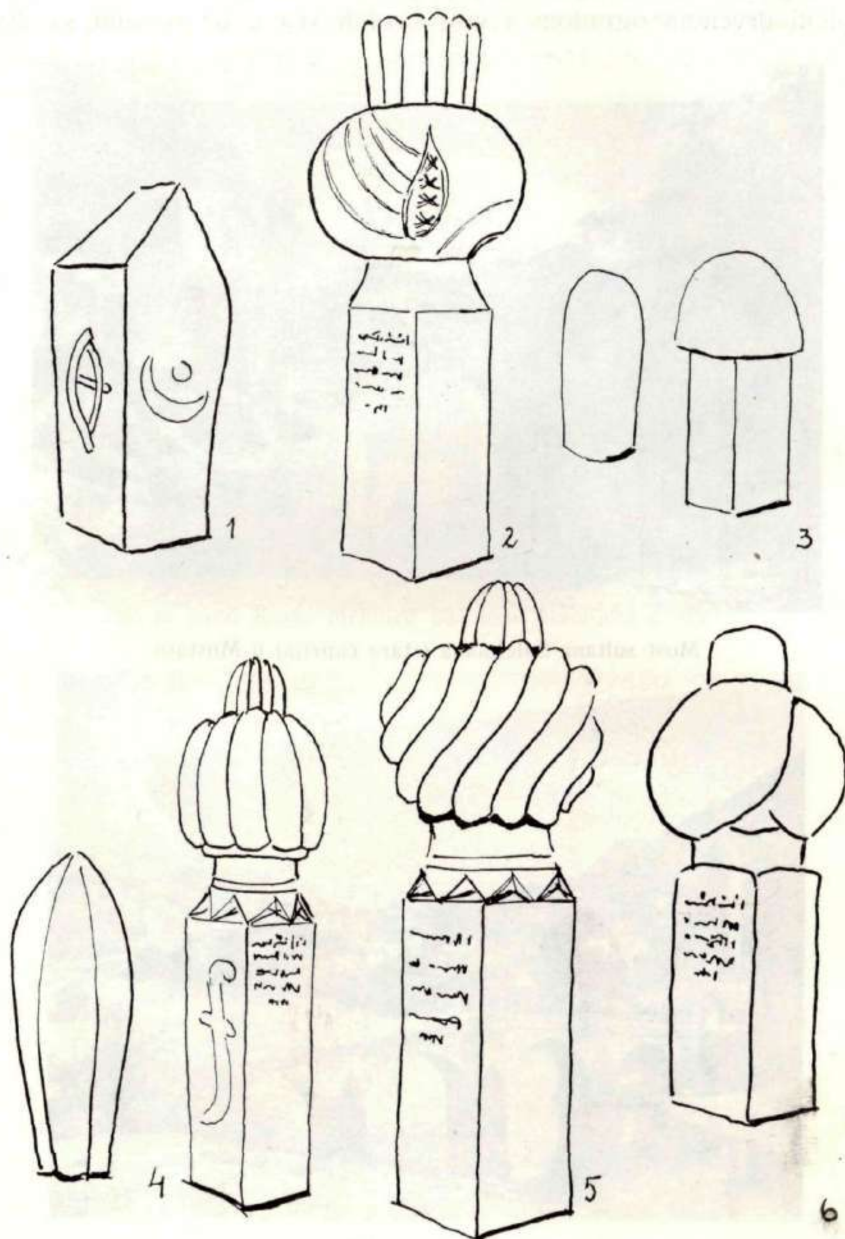

Most sultana Sulejmana (stara ćuprija) u Mostaru

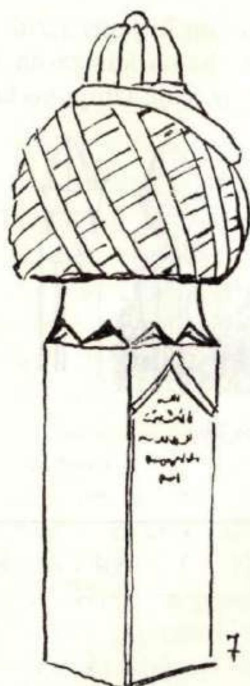

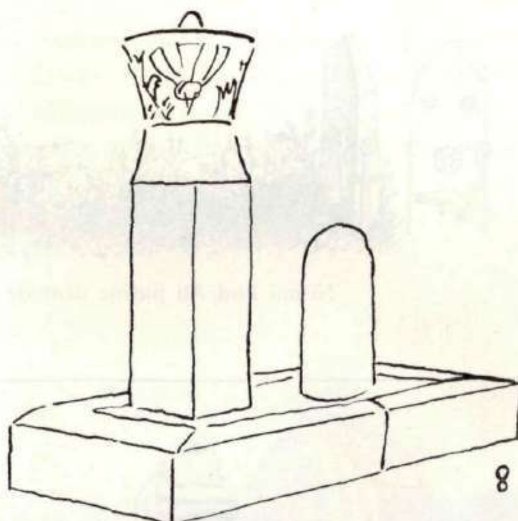
Most preko Neretve u Konjicu

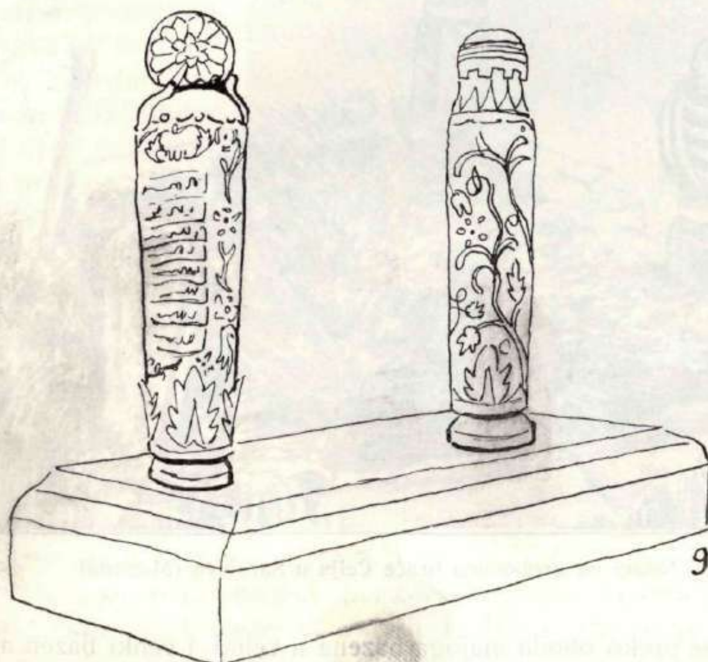
klupe za odmaranje i hladovanje. Bazen, iz koga iskače voda, je podignut iznad dvorišne ravnine. Na stranama bazena su česme, a pred svakom

Tipovi nišana: 1) iz vremena »fetha«, 2) vojnički sa sarukom, 3) derviški, 4) hadžijski (trgovački), 5) jeničarski

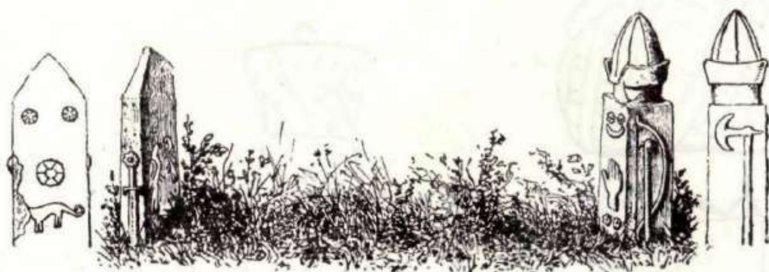

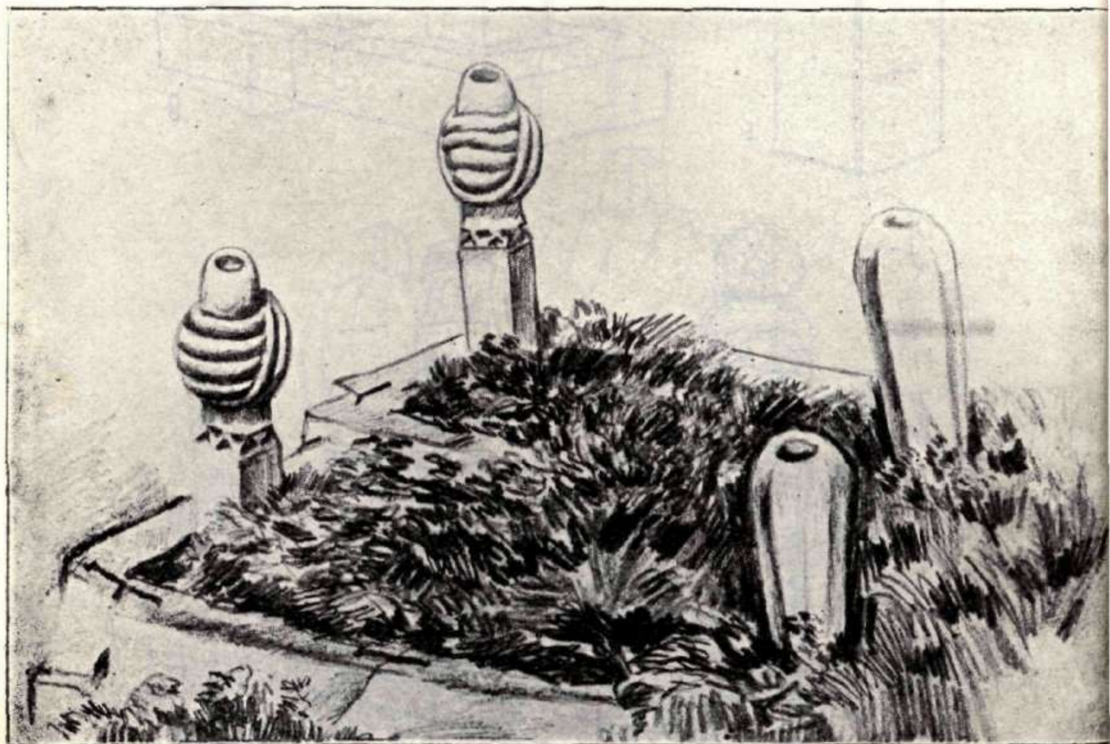
6) i 7) hodžinski (hadžijski), 8) djevojački sa santračem i
9) ženski iz prošloga vijeka

česmom pravilno isklesan i uglačan kameni kvader, na kojemu stoji onaj, koji uzima abdest. Iz sredine glavnoga bazena izdiže se na kamenom stupu drugi mnogo manji, a u njemu je vodovodna cijev, iz koje izbija voda uvis

Nišani kod Ali pašine džamije u Sarajevu

Nišani na grobovima braće Čelja u Sarajevu (Maguda)

i prelijeva se preko oboda maloga bazena u veliki. I veliki bazen a i manji s njim su prekriveni željeznom mrežom u obliku kupole. Šadrvani u džamijskim i medresanskim dvorištima obično su natkriveni krovovima, koji

počivaju na šest ili osam drvenih ili kamenih stupova. Kameni stupovi su ili zidani ili klesani iz jednoga komada. Krov je u obliku kupole, prekrivene olovnim pločama ili je obični strmi krov, u Hercegovini, kao i u kuća, od kamenih ploča.

Najveličanstveniju sliku pružaju mostovi turskoga perioda u Bosni i Hercegovini. Ove zemlje u rimsko doba i doba svoje samostalnosti su neprohodne prašume s vrlo blijedim tragovima civilizacije, bez većih gradova i bez dobrih cesta i mostova, koji bi vezali kraj s krajem i dovodili u doticaj narod s narodnim. Ono što je postojalo do 1463 i 1483, do pada ovih dviju pokrajina, je skoro bez ikakva značenja prema onome što se podiže pod konac 15 i kroz 16 i 17 vijek. U svoje vrijeme se na pr. govorilo i pisalo da su stupovi u predvorju Gazi Husrev begove džamije uzeti od neke crkve u Blažuju. Crkva s onakvim stupovima bi bila toliko golema, da bi bez sumnje bila poznata u cijelom ondašnjem kršćanskom svijetu, dok međutim o njoj nema ni spomena. Mržnja na Turke, zavojevače na južnoslovenske narode, priječila je da se prizna i ono što su oni, ili pravije, Bošnjaci i Hercegovci za turskoga perioda, privrijedili kulturi i civilizaciji ovih krajeva poričući im svaki smisao za duhovni napredak. Tako se i nastanak raznih mostova pripisivao bez ikakva povoda Rimljanima, samo da se ne bi reklo da su islamski kulturni spomenici.

Nišan Omer age Bašića kod Glamoča

Najznamenitiji je most ovoga razdoblja mostarski, građen od 1557 do 1566. Graditelj mu je Hajrudin, suvremenik Mimara Sinana, što se vidi iz monografije o Mimaru Sinanu od Ahmed Refika (II knjiga, 5 strana); Evlija Čelebija u VI svesku »Sejahatname« pripisuje ga Kodža Mimar Sinanu. Prvi turski geograf Ćatib Čelebija ga pripisuje jednom domaćem majstoru stolaru, koji ga je napravio nakon što ga nije mogao podići Sinan. Jedan ferman, sultana Mehmeda IV od 14 marta 1649 koji se nalazi u Zemaljskom Muzeju u Sarajevu pod br. 3930, zove mostarski most imenom sultana Sulejmana (umro pod Sigetom 1566). U jednoj turskoj medžmui (bilježnici raznoga sadržaja), koja se sada nalazi u Jugoslavenskoj Akademiji u Zagrebu, ima bilješka da je »most tvrđave Mostara ponovo sagrađen 24 X 1557 pod nadzorom Karađozbega, a po nalogu Hajdara, zapovjednika Hercegovine«. Ista bilješka se nalazi u jednoj »Kanunnami« u knjižnici Zemaljskog Muzeja u Sarajevu u turskim rukopisima br. 553, strana 96. I Evlija Čelebija i Ćatib Čelebija u svojim djelima pišu da je nešto niže od ovoga mosta bio u stara vremena most na lancima debelim kao ljudsko stegno, a da su stanovnici Mostara zamolili sultana Sulejmana da im načini most i da je most načinjen 974 po Hidžri; (ta je godina trajala od 19 VII 1566 do 9 VII 1567). Gore spomenuta hidžretska godina je isklesana i u lijevoj nozi mosta, gdje počinje lûk. Most je načinjen na jedno okno, čiji je raspon 29.4 metara, a visoko 21 metar nad vodom. Širina mosta je 4.3 metra. Ovaj most i danas zadivljava gledaoca, pa nije čudo što Evlija Čelebija nema dovoljno riječi da ga opiše. Ovaj most uporeduje s dúgôm i veli da je poznat u čitavu svemiru. Most je pretrpio i većih šteta, pa je zabilježen u lijevoj nozi mosta i jedan popravak iz godine 1737, a u jednom mostarskom sidžilu (sudskom protokolu), koji se sada nalazi u Zemaljskom Muzeju, zabilježena je jedna naredba o popravku mosta od 15 srpnja 1779.

Nišan Mahmut bega Brankovića na Lađevinama kod Rogatice

Koliko mi je poznata literatura o ovom mostu prvi ga naziva rimskim ruski konzul u Sarajevu Aleksander Hilferding u djelu Боснія, Герцеговина и старя Сербія (Petrograd 1859). Na 43 strani Hilferding, koji je inače mrzio sve što je islamsko, kod opisa Mostara i njegova mosta piše: »Čvrsti visoki most od velikih kamenova smjelo savijen jednim lukom preko dosta široke tekuće rijeke s tvrdim obalama, nosi biljeg rimske gradnje«.

U vakfiji (zakladnici) Muhamed bega Karađozbega, dobrotvora Mostara, iz početka marta 1570 ima pasus: »Zatim je odredio (M. Karađozbeg) da se popravljaju oni mostovi, koje je on napravio: jedan je blizu Blagaja na rijeci Buni, drugi u Blatu (Mostarskom) na Lištici, a treći u Konjicu«. Na rijeci Buni imaju tri stara kamena mosta iz turskoga vremena: jedan je u Blagaju na pet okana, drugi u Kosoru, a treći u selu Buni na 14 okana. Uz ovaj potonji most nalaze se zemlje, koje su pripadale Karađozbegovu vakufu.

Prorezani nišan u Bos. Petrovcu

Među osobito lijepe arhitektonske spomenike turskoga perioda u Bosni i Hercegovini spada kameni most u Konjicu, sagrađen godine 1682/83, nakon što je raniji drveni Karađozbegov most Neretva odnijela.

Nedaleko od Sarajeva na rijeci Miljacki je »kozja ćuprija«, most dosta sličan starom mostu u Mostaru, samo što ima velike olakšavajuće otvore. Olakšavajuće otvore ima i »Latinska ćuprija« u Sarajevu, na 4 okna i sa šiljatim pilerima u Miljacki, načinjena prije 1565. Obnovljena je iz ostavštine Hadži Abdullah age Brige u današnji oblik godine 1797, šest godina nakon što ju je voda porušila. Šeher ćehajina ćuprija iz 1617 odrvala se i najvećim poplavama Miljacke, dok je Careva ćuprija uz istoimenu džamiju dva puta stradavala od poplave. Godine 1628 ju je

ponovo sazidao Hadži Husejn aga Haračlija, a 1791 Hadži Mustafaga Bešlija. Iza okupacije je porušena radi regulacije onoga kraja.

Višegradski most Mehmed paše Sokolovića iz godine 1571 je jedno od najvećih arhitektonskih djela u našim krajevima i jedino djelo Mimara Sinana u Bosni. Most je na 11 okana sa šiljatim lukovima, čiji je raspon od 13.7 do 18.6 metara. Duljina mosta je 170 metara, a širina 6.3 m. Rjeka Drina je tu vanredno brza, ali nikada nije učinila velike štete mostu, iako ga je jednom preplavila. Za vrijeme zadnjega rata porušena je sredina mosta i danas je na tom dijelu podignuta posebna željezna konstrukcija.

Od većih mostova treba spomenuti onaj na 5 okana sultan Sulejmana u Donjem Vakufu preko Vrbasa, most velkog vezira Rustem paše na rijeci Željeznici kod Ilidže, na 15 okana, most Gazi Ali paše na Bosni u Sarajevskom Polju. U selu Arslanagića Mostu kod Trebinja preko Tre-

Gazi Husrev begovo i Murat begovo turbe

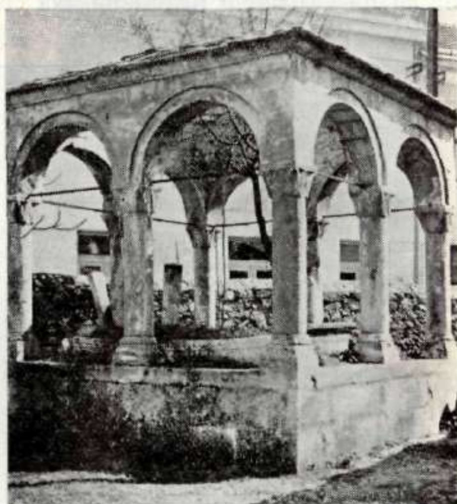
bišnjice stoji i sada stari turski most s karakterističnim olakšavajućim otvorima, kružnim otsječcima.

Iako se u prvo vrjeme islama nisu stavljali nikakvi nadgrobni spomenici (Vehabije, današnji purifikatori islama u Arabiji, ruše sve mauzoleje kao b i d'a t, (novotarije), ipak se dosta rano, a vjerojatno pod utjecajem još stare svježe arapske poganske tradicije, podižu nadgrobni kamenovi. Prvi nadgrobni kamenovi (koji se u Bosni zovu n i š a n i, a u Hercegovini b a š l u c i) u islamskom svijetu su bez natpisa i vrlo su maleni. Kasnije, razvijanjem državne moći i sjaja, i mrtvacima se podižu veći nadgrobni kamenovi s natpisima.

Postoji tradicija da je sa sultanom Mehmed el-Fatihom išlo 12.000 klesara, koji su podizali nadgrobne kamenove njegovim poginulim vojnicima. Na najstarijim nišanima u Sarajevu kod Alipašine džamije isklesane

su razne figure: ptice, mačevi, lukovi i strjelice, topuzi i slično. Na prvim nišanima bosanskih domorodaca natpisi su pisani bosanskom ćirilicom, t. zv. bosančicom ili begovskim pismom. Interesantno je, da ponekada jedan par nišana služi za dvije osobe. Tako u selu Dubu kod Rogatice ima nišan na kojemu piše ćirilskim slovima: ... Hasan i Ahmat, dva Radilovića sina. Pri kraju na tom nišanu, kao i na bogomilskim stećcima stoji: »Da je blagosloven tko će projti i proklet koji prevaliti«. I nišana ima više vrsta i po obliku glave i po veličini. Što je čovjek bogatiji — nišan je veći. Nišan ili bašluk je kamen najčešće četvrtast, visok 1 do 3 metra, a vrh mu je različit, prema tome kakvu je staležu umrli pripadao.

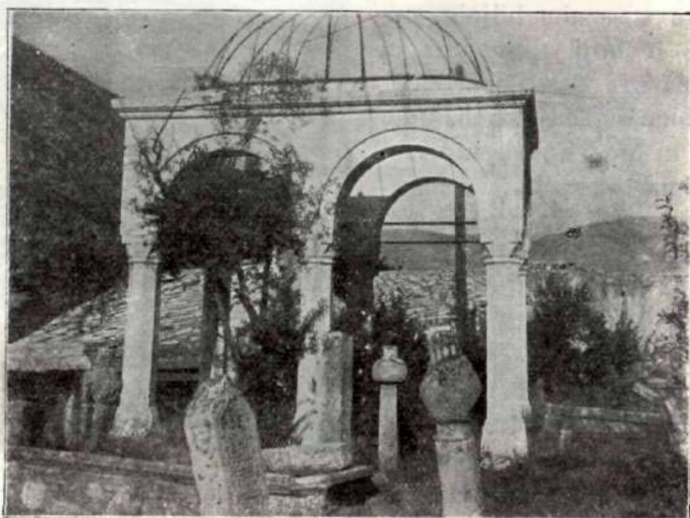
Na nišanima iz prvih dana islama u našim krajevima ima raznih isklesanih ukrasa: mačeva, lukova, topuza, balta (sjekira), bajraka, ali ima i raznih životinja: sokola, jelena i zmija. Iz novijeg vremena ima bašluka s raznim biljnim ornamentima u boji (ponajviše u zlatnoj i plavoj). Često ima uklesanih izdubina na bašlucima, gdje se nahvata kišnica. Takvi su nišani na grobovima braće Čelja u Sarajevu u Magudi. Ima i prorezanih nišana, kakvi se vide na našoj slici jednog groba iz Bosanskog Petrovca. Najstariji su nišani među patarenskim stećcima, jer su »novi muslimani« htjeli da leže uz svoje očeve i djedove »dobre Bošnjane«. Takva groblja, gdje se muslimanski bašluci ili nišani nastavljaju na patarenske stećke, dosta su česta u Bosni i Hercegovini. Najveći nišan se nalazi na grobu Omer age Bašića kod Bašića Mosta na putu između Glamoča i Livna, iz godine 1798. Visok je 4.7 m, a i opseg saruka mu je 4.7 m.

Krehino turbe u Mostaru

Kad se islam proširio na nearapske narode, počinju se mrtvacima podizati i turbeta (mauzoleji). U nas ima uglavnom tri vrste turbeta: a) ozidanih i prekrivenih običnim krovom ili kupolama, b) na stupovima i prekrivenih i c) otkrivenih. Najveće je Gazi Husrev begovo turbe u Sarajevu iz 1541. To je oktogona zgrada s visokom kupolom, a u podu je grob Gazi Husrev begov, nad kojim je izdignuta kubura (sarkofag). Do njegova turbeta je turbe njegova vojvode Murat bega Tardića, rodom Šibeničanina, koje je nešto manje, a baza mu je šesterokut. (Ako pogledamo danas iz nove zgrade Gazi Husrev begove medrese na njegovu

džamiju i ova dva turbeta, vidjećemo da se, pošavši od glavnog kubeta nad sredinom džamije, ostala kubeta, ono nad lijevom tetimmom i nad grobovima Gazi Husrev begovim i Murat begovim pravilno smanjuju, i jedna skoro prava linija, potegnuta od vrha džamijskog kubeta do vrha Murat begova turbeta, dodirivala bi tjemena kubeta Gazijina turbeta i onoga nad tetimmom. Ako pak pogledamo u dvorište, gdje se također spušta jedan red kubeta: (nad središtem džamije, nad središtem trijema i nad šadrvanom, ne opažamo takvu pravilnost, a to je radi toga što je šadrvan krajem prošloga vijeka povećavan i u širinu i u visinu. Stari šadrvan bio je arhitektonski ljepši i s okolinom harmoničniji. — Još jedan dokaz kakva je trebala biti i ostati čaršija oko Begove džamije u Sarajevu). U Sarajevu također imaju dva lijepa turbeta iz druge pole XVIII vijeka. Oba su na isti način pravljena. Na četiri stupa s jednostavnim kapitelima,

Šeh Jujino turbe u Mostaru

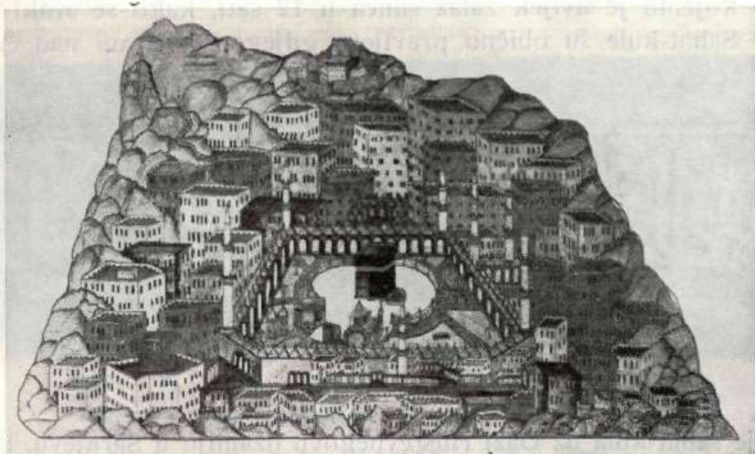
s kojih počinju šiljati lukovi (t. zv. dos d'âne) preko pandantiva, nastavlja se oktogoni tambur, a na ovome mala kupola bakrom prekrivena. To su mauzoleji Mehmeda Jahića, sina sarajevskog mulle, i Jusuf paše, zagonetnog bjegunca iz Carigrada. U Mostaru je vrlo lijepo turbe Šeh Juje Ejubovića koje je podigao u prvoj poli prošloga vijeka Ali paša Rizvanbegović. Na šest kamenih stupova s polukružnim lukovima nastavlja se početak kamene eliptične kupole, od koje je ozidan samo jedan otsječak, red klesanih kamenova, na kojima je markirana kupola od željezne mreže. Iz godine 1760 je dvostruko turbe Hadži Mehmedage Krehe uz Ćose Havadže džamiju u Mostaru. To je turbe na osam stupova s nježnim

POČITELJ
Sahat-kula. Džamija H. Alije Musa agina, iz 1562/63

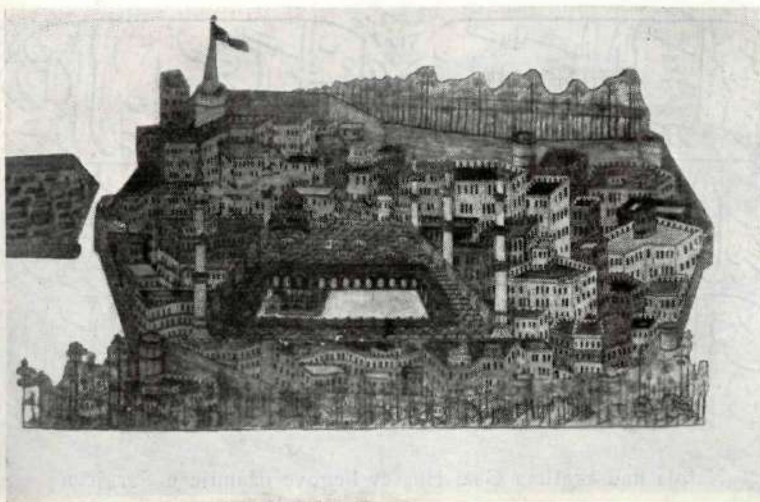

ukrasima, danas nešto oštećenima, na kapitelima i s oblim lukovima, nad kojima se nastavlja zid od klesana kamena. Vrh zida je prekriven kamenim pločama, s kojih se voda cijedi van turbeta. I ovo turbe je bez krova,

Slika Meke na zidu u Mišćinoj džamiji u Sarajevu

što je namjerno učinjeno, da može kiša, božji r a h m e t, padati po grobovima. Drugi grob u istome turbetu je vjerojatno njegove žene, što je obično bivalo kod bogatijih ljudi, koji su pravili dvostruka turbeta.

Slika Medine na zidu u Mišćinoj džamiji u Sarajevu

U Travniku ima dosta turbeta, a najljepše je Abdullah paše (umro 1748) i Dželaluddin paše (1822) zajedničko turbe na 8 mramornih stupova koji zatvaraju oktogon. Lijepo je turbe i Abdullah paše Deftedarije iz 1782.

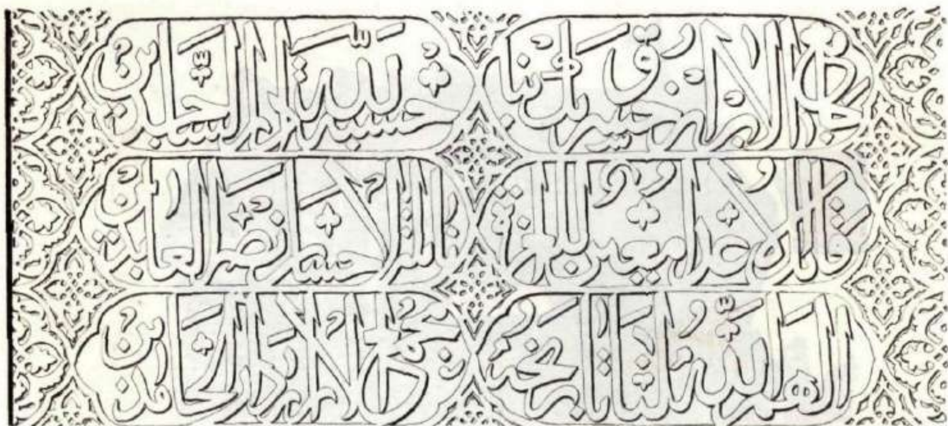
Turbeta inače ima po svoj Bosni i Hercegovini.

U više gradova i gradića u Bosni i Hercegovini imaju sahat-kule. To su četvrtasti zvonici, s kojih zvono otkucava vrijeme po à la turca satu, po kojemu je uvijek zalaz sunca u 12 sati, kako se svaki dan sat udešava. Sahat-kule su obično pravljene gdjegod u strani nad čaršijom.

Kopija levhe Hasan Kafi Ak-Hisarijine iz 1015 po Hidžri

Najviša je sahat-kula uz Gazi Husrevbegovu džamiju u Sarajevu. U nekim mjestima su stali satovi na sahat-kulama, a na pr. u Travniku je sahat-kula preudešena u vatrogasni toranj. Sahat kule su najviše nastradale za svjetskoga rata kad su skinuta s njih zvona za ratne svrhe, a iza rata nisu povraćena na mjesta odakle su oduzeta, ali ih ima dosta, koje i dandanas uredno funkcioniraju. U nekim mjestima su bile i po dvije sahat-kule.

Natpis nad vratima Gazi Husrev begove džamije u Sarajevu

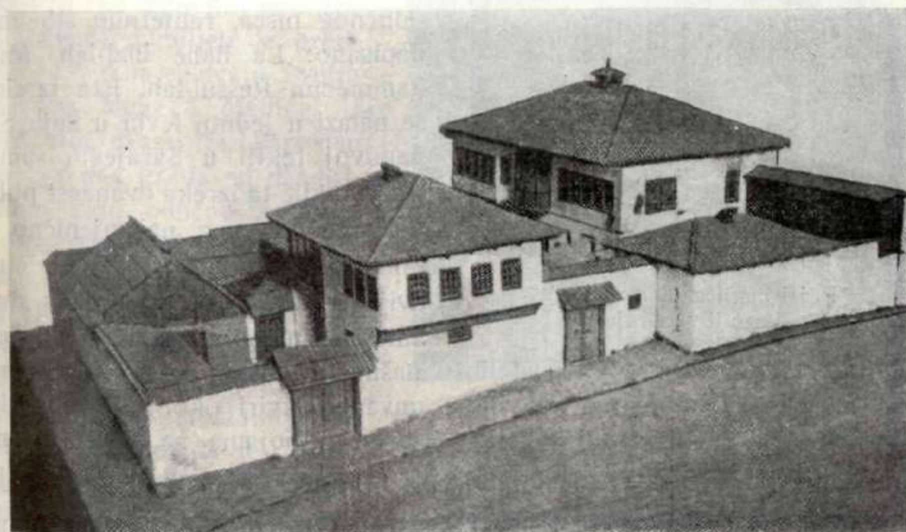
Muhamed, Resul-ul-lah, naučavao je islam, monoteističku vjeru, među Arapima, koji su do Njegove pojave bili mnogobošci i idolopoklonici. U Kabi, glavnom njihovu svetištu, veli se da je bilo onoliko kipova božanstava koliko i dana u godini, a iznad svih su bili kipovi bogova

Lata i Uzzata. Ovako primitivan narod kakav je bio arapski, koji je istom primao jednu monoteističku vjeru, po čijoj nauci Bog nema slike ni prilike, shvatio je da mu je zabranjeno prikazivanje ljudskih likova u slici i kipu, iako to nije u Kur-anu i hadisu spomenuto. Pred uspjelom

Duborezni natpis u mihrabu u Ćemalovića kuli na Buni

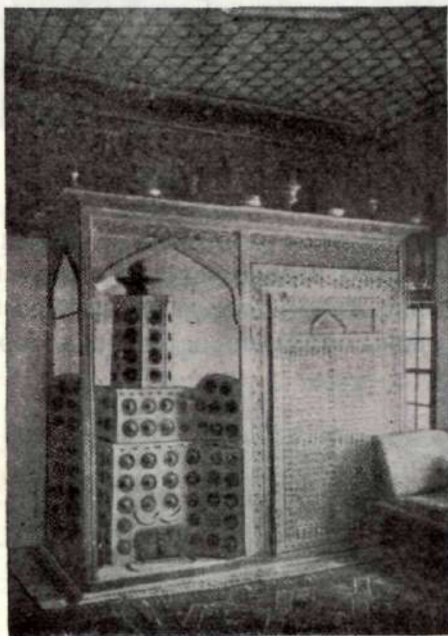
slikom čovjek stane, promatra je i divi joj se, a primitivnu je čovjeku opasno dati sliku, jer će on iz divljenja preći u obožavanje, a obožavati se smije samo On, koji je bez slike i prilike. Tako je ova grana umjetnosti utučena u začecima islama i nije se nikad razvila do najnovijega doba

Model kuće Osman paše Skopljaka u Sarajevu

među muslimanskim narodima. Istina je, da se u prvom vijeku islama pojavljuju ljudske slike na zidovima palača špansko-arapskih vladara, u Perziji se razvija naročito minijaturno slikarstvo i s prikazivanjem

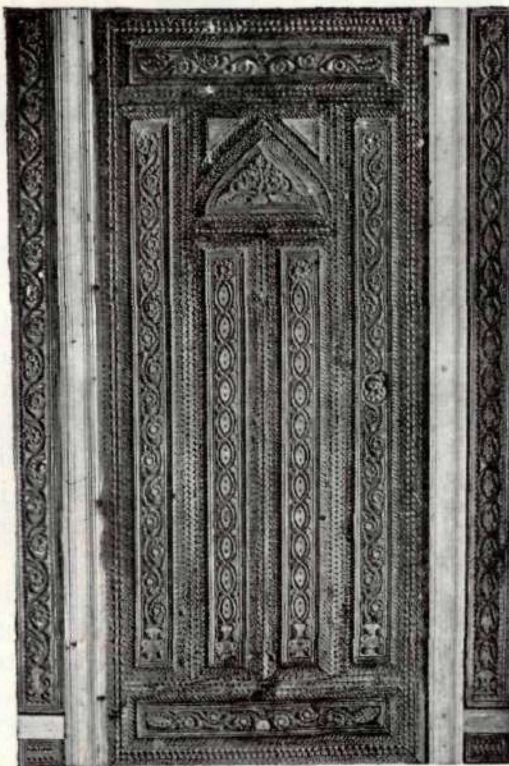
ljudskog života, ali kod Turaka i narodâ, koji su preko njih islam primili, slikarstvo se ne razvija, pogotovu ne prikazivanje ljudskih likova. Ali umjesto toga razvilo se posebno umjetno pisanje arapskoga pisma, koje je malo po malo prelazilo u čisti ornamenat. Natpisi nad džamijskim ili medresanskim vratima, na nadgrobnim spomenicima, nad česmama i knjižnicama su tako majstorski izrađeni da se često ne zna gdje prestaje slovo a gdje počinje ornamenat. Najobičniji su natpisi, klesani ili slikani, u mihrabu u džamiji: كلما دخل عليها زكريا المحراب; na česmama: وجعلنا من الماء كل شئ حى na knjižnicama: فيها كتب قيمة, dok se posebno razvio na papiru, samtu ili staklu, pisani natpis, levha, u kojima su citati iz Kur-ana, mudre izreke i slično, što se uokviri u drveni okvir i prekrije staklom, da tako bude ures zidova u kućama mjesto ljudskih likova. Levhe mogu biti izrezane u drvetu, kao što je ona što ju je napravio 1015 (1606) Hasan Kafi el-Akhisari, a čuva se u njegovu turbetu u Pruscu. Na njoj je, pored godine kad je načinjena i imena vještog duboresca i odličnog pisca, relijefnim slovima napisano: La ilahe illal-lah, Muhammedun Ressul-lah. Ista izreka se nalazi u jednoj levhi u Šejh Sinanovoj tekiji u Sarajevu, samo što je ovdje ta izreka dvanaest puta u krugu napisana, naizmjenično u tamnijoj i svjetlijoj boji, da čini dvije šesterokrake zvijezde s dva Sulejman-muhura (Salamonova slova) u sredini. Kod rukopisa nastalih u našim krajevima nalaze se veoma često majstorski obojeni u više boja unvani (okviri oko naslova djela ili bismille na prvoj strani teksta). (Unvan u bojama na petoj strani ove radnje uzet je iz djela انوار التنزيل و اسرار التأويل od Kadi Bejdavije [قاضى بيضاوى], a prepisao ga je u Sarajevu Ahmed bin Ali el-Gazgani el-Bosnevi es-Saraji, koji je posao prepisivanja dovršio mjeseca muharema godine 1148 po Hidžri [iza 24 maja 1735]. Ovaj unvan je donesen da se vidi majstorski rad ovog sarajevskog kazandžije iz 18 stoljeća koji se bavio i naukom. Samo pismo nije na našoj slici vjerno s originala preslikano, jer se slika izrađivala u Ljubljani, gdje tiskar nije mogao

Peć i banjica (hamamdžik)
u Ruždiji u Sarajevu

vješto preslikati arapsko pismo kao što je preslikao polihromne ornamente. Knjiga je od davnina u porodici Spaha, a sada je vlasništvo Nj. Pr. Reis-ul-uleme Fehim ef. Spahe). Ima i drukčijih ukrasa u našim rukopisima kao što je na pr. u jednom starom turskom kalendaru, u kojem se nalaze i hrvatski narodni nazivi za mjesece: sičanj, velja noć, ožujak itd., gdje se prostor oko slova ispiše mastilom, a slova se razabiru iz nepocrnjena papira.

Iako su zidovi većine džamija kao i privatnih domova bili bijeljeni vapnom, ipak su neke džamije bojene prema raznim uzorcima bojenja carigradskih džamija. No često se nije pogodila sretna boja i ornamentika sa zgradom. Lijepo je očuvana stara boja u Koski Mehmed pašinoj džamiji u Mostaru.

Duborezna vrata na hamamdžiku
u Ćemalovića kuli na Buni

Osim ovakvih bojenja prema stranim uzorcima kod nas je često koji bezimeni »majstor« zamiješao tri-četiri boje i na džamijskim zidovima islikao vinovu lozu ili limun (u Hercegovini) ili šljivu (u Bosni). Omiljeli je predmet i slikanje dvaju svetih mjesta: Meke i Medine. U Mišćinoj džamiji u Sarajevu je ova dva grada na džamijskom zidu odlično naslikao domaći majstor-samouk Hadži Mustafa Faginović, koji je bio godinu dana u Meki i Medini a jedno vrijeme i u Carigradu, gdje je prebojio jednu od carskih džamija. Na slikama se vidi da je poznavao perspektivu, koju je primijenio kod slikanja obaju Haremi-šerifa (dvorišta), dok su mu kuće u pozadini iste veličine kao i one naprijed. Palme, kojima je okružio Medinu, su do sitnica vjerno izrađene.

Nedostatak slikarskih radova u privatnim i javnim zgradama nadomješten je bogatom ornamentikom. Ornamentika Aladža-džamije u Foči iz godine 1549, koje je zakladnik Hasan Nazir Čelebija, sin Jusuf Sinana, koja je u zadnje vrijeme skoro sasvim propala, pokazuje koliki

je bio umjetnik, koji joj je zidove islikao. Džamija je bojena i svana i iznutra, a izrađeni su razni motivi vegetabilnih i geometrijskih ornamenata, od kojih je najljepša trotračna pletenica (bijela s crvenkastim ivicama na modru temelju). Miješanje vegetabilne i geometrijske ornamentike vidi se često i na okvirima natpisa.

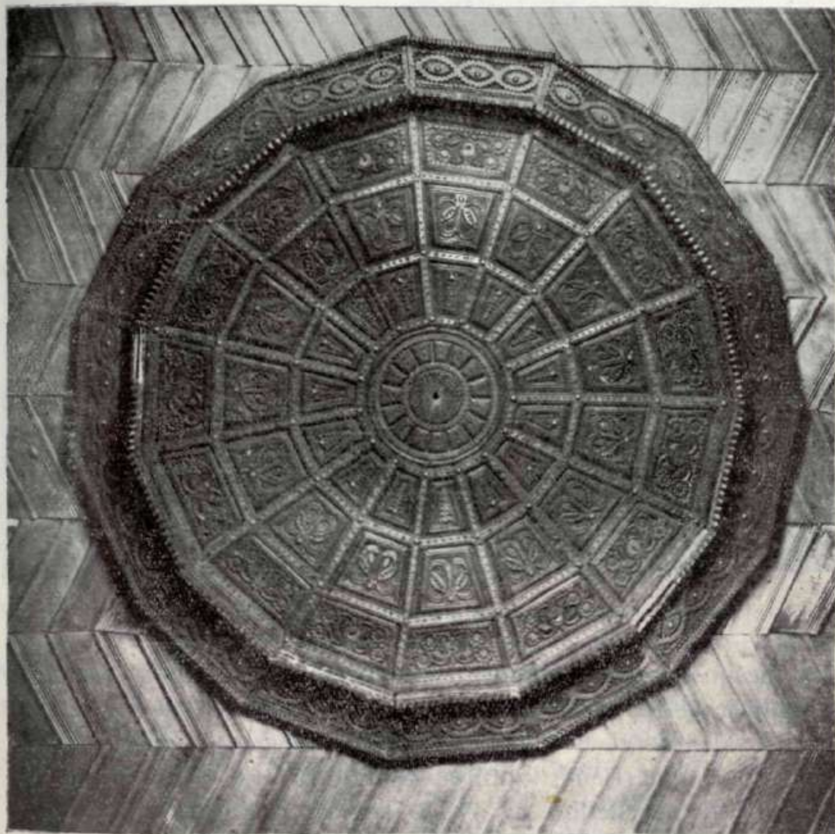
Muslimanski dom u Bosni i Hercegovini neugledan svana, jer se sav život uputio na dom i bližnje, je rasporedom prostorija, uređajem i dekoriranjem često umjetnina za sebe. Iako nema u njemu naročitih soba za spavanje i salona u evropskom smislu, on je ekonomično smješten, pa je svaka soba, koja u danu služi za rad i primanje, u veče pretvorena, po potrebi, u spavaonicu. Za smještanje postelja, posteljine i pokrivača u zidu su uzidani ili su pred zidom načinjeni ormari, a zovu se musanđere, iz kojih se u noći te stvari vade i prostiru po podu, pokrivenu ćilimima. Mjesto stolica su oko sobâ sećije ili minderluci (nepokretni divani). Uza zid, u kojemu su vrata, obično je zidana peć i banjica ili hamamdžik. Često u pojedinim kućama i svaka soba ima banjicu. Musandere, peć i banjica su u istome redu, jedno do drugoga. U običnim kućama je sve to skromno i jednostavno, a u kućama bogataša, koji nisu dirali u starinski uređaj, u izradi ovog nepokretnog pokućstva se pokazuje veoma često trag umjetničkoga rada. Osobito se posvećivala naročita pažnja ukrasivanju šišeta (stropa), koje je redovno od drvene građe i obojeno. Osobito se pazilo na izradu sredine stropa, gdje je bila bakrena ili pozlaćena jabuka. Od pokućstva su naročito ukrasivane: mangale (u Bosni) ili dagare (u Hercegovini), ćiraci (svijećnjaci), demirlije, ibrici i testije, posude za vodu, tabaci, poslužavnici, peškuni, stolići od orahovine (sada se najviše izrađuju u Konjicu), rahle, posuđe za kahvu a i za jelo, što je sve rad domaćih majstora iz Sarajeva i provincije.

Duborezna vrata u jednoj fojničkoj sobi

Od umjetnog obrta u prvom redu treba spomenuti kujundžije, zlatare, koji su izrađivali, a i danas izrađuju, razne predmete za dnevnu

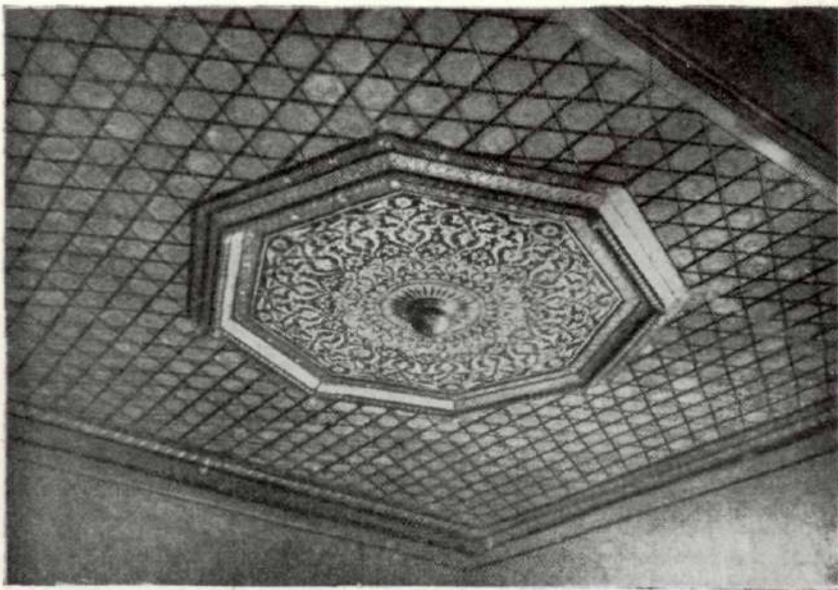
upotrebu i ukras. Naročita je vještina inkrustacija i tauširanje te filigranski rad sarajevskih zlatara. B i č a k d ž i j e, nožari, su pravili naročito lijepe velike noževe sa usječenim srebrnim žicama u čelik (tauširanje). T u f e k d ž i j e, puškari, su izrađivali t. zv. male puške s ukrasnim jabukama. Najbolju sliku kulturnog života u Bosni i Hercegovini za turske uprave pokazuje umjetnički obrt knjigovežâ, m u d ž e l l i d a, koji se javljaju u Sarajevu već godine 1580. Danas u Sarajevu imaju dvije ulice: Veliki i Mali Mudžellidi, gdje su se knjige uvezivale.

Ortaluk (srednji dio šišeta) u Ćemalovića kuli na Buni

Nekih islamski ustanova je već nestalo u našim krajevima kao što su i m a r e t a (besplatne kuhinje za nemoćne, siromašne i strance) i m u s a f i r h a n e, gdje je svaki stranac mogao ostati tri dana, da ga nitko ne upita ni odakle je. No od nazad nemnogo vremena pokazuje se i suviše očita tendencija, da se zbrišu s površine i ostali kulturni spomenici turskoga, dakle islamskoga, perioda u Bosni i Hercegovini. Planovi

gradova su obično tako udešeni, da regulacione linije zahvataju mnoge džamije. »Burmali džamija« u Skoplju morala se srušiti dinamitom kao »ruševna« i »sklona padu«, da se na njezinu mjestu podigne oficirski dom. S vremena na vrijeme se pišu članci po lokalnim novinama i časopisima, kako je nesuvremena nastava u medresama, ne radi toga da bi se to stanje poboljšalo, nego da se takve medrese zatvore i po malo ruše. A i ono što nesumnjivo potječe iz turskoga perioda u našoj zemlji nastoji se opovrći i na ozbiljnu mjestu (kakve bi trebale biti Enciklopedije).

Šiše u staroj Ruždiji u Halilbašića ulici u Sarajevu

Vjerska nesnošljivost, produkt vjekovne borbe naroda raznih vjera, zasljepljuje često i učenjake, pa ne će da vide ni ono što je očito. Islamski period u ovim zemljama ostavio je vidljive tragove materijalne kulture. Ta kultura nije ni neznatna ni nevrijedna da bi je trebalo zaboraviti ili prezreti. Ono što Bosnu čini Bosnom, to je islamski period njezin i njegovi kulturni spomenici, koji su čvrste građe, koji vijekovima prkose zubu vremena i koji se neće dati zbrisati.

Literatura

Edmund Styx, Das Bauwesen in Bosnien und der Hercegovina, Wien 1887; Kellner Johann, Baukunst (Bosnien und Hercegovina in Wort und Bild, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina, Wien, I. Bd. 1893; Bašagić dr. Safvet beg, Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini, Zagreb 1931; Dizdar Muhamed Emin, Nastavni zavodi kod starih Arapa (Tridesetgodišnji izvještaj Šeriatske sudačke škole u Sarajevu), Sarajevo, 1917; Ahmed Refik, Mimar Sinan (dvije knjige), Istanbul, 1931; Mirza Safvet (dr. Safvet beg Bašagić), Gazi Husrev beg, Sarajevo, 1907; Spaho Mehmed, Gazi Husrev beg, Sarajevo, 1907; Truhelka dr. Ćiro, Gazi Husrefbeg, (G. Z. M., XXIV), 1912; Spomenica Gazi Husrev begove četiristogodišnjice (Suradnici: Hamdija Kreševljaković, Salih Ljubunčić, Alija Nametak, Ing. Mato Bajlon, dr. Ćiro Truhelka, Muhamed Emin Dizdar, Fehim Spaho, dr. Jusuf Tanović, ing. Aleksander Wundsam i Šefket Šabić), Sarajevo, 1932; Svara Maksim, Arhitektura Husrevbegovih građevina (»Novi Behar«, IV 1930-31); Mulabdić Edhem, Magnetska igla — K'blenama (»Novi Behar«, III 1929-30); Kemura Šejh Sejfuddin, Javne muslimanske građevine u Sarajevu (G. Z. M., XX, XXI, XXII i XXIII, 1908—1911); Zuhrić Omer, Najstarija džamija u Bosni (»Novi Behar«, IV, 1930-31); Zarzicky Miron, Varošica Ustikolina (G. Z. M., III, 1883); Zarzicky, Arndt, Stratimirović, Aladža džamija u Foči (G. Z. M., III, 1883); Rački Franjo, Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskoga pašalika (»Starine«, XIV, 1882); Mandić dr. Mihovil, Vezirski grad Travnik, Zagreb, 1931; Kalabić Mehmed, Hadži Sinanova tekija (G. Z. M., II, 1882); Sikirić dr. Šaćir, Sarajevske tekije (»Narodna Starina«, XIV, 1927); Peez Karl, Mostar und sein Kulturkreis, Leipzig, 1891; Muhibbić Mustafa Hilmi, Stara Ćuprija u Mostaru (G. Z. M., I, 1881); Nametak Alija, Stari most u Mostaru (Sarajevo 1932); Hoerman Kosta, Ćuprija u Višegradu (G. Z. M., I, 1881); Korkut Derviš, Obnova natpisa na Sokolovića mostu u Višegradu (G. Z. M., XLI, 1929); Kreševljaković Hamdija, Sarajevska čaršija, njeni esnafi i obrti za osmanlijske uprave (»Narodna Starina«, XIV, 1927); Svara Maksim, Propadanje bosanskih umjetnih zanata (»Novi Behar«, IV, 1930-31); Spaho Fehim, Naši narodni nazivi mjeseci u turskim kalendarima (G. Z. M., XLII, 1930); Spomenik Srpske kraljevske akademije, XVIII, (Stojan Novaković), Beograd, 1892; Ćurčić Vejsil, Uglednija muslimanska kuća u Sarajevu (»Narodna Starina«, XIV, 1927); Jelavić Vjekoslav, Francuska izvješća o Bosni (G. Z. M., XVIII, 1906); Гильфердингъ А., Боснiя, Герцеговина и Старая Сербiя, Petrograd, 1859; Evlija Čelebija, Sejahatnamesi, Istanbul, V i VI sv., 1897 i 1900; Hamdija Kreševljaković, Hamami (javna kupatila) u Bosni i Hercegovini 1462—1916 (Beograd, 1937); Hamdija Kreševljaković, Džamija i vakufnama Muslihuddina Čekrekčije (Glasnik Ivz., god. VI, br. 1, 1938).

Slike na stranama: 6, 8, 17, 18, 22, 23 (donja), 28, 31 i 34 (gornja) foto Sulejman Šuljagić, blagajnik Financijske direkcije u Sarajevu.

Slike na stranama: 15, 35 (donja), 36 i 40 posudila je »Narodna starina« iz Zagreba, a izišle su u tom časopisu u 14-om svesku (broj 1, knjiga VI) od 1 XII 1927.

Crteže na stranama 24 i 25 napravio je g. Slavko Markeš, a na strani 26 akademski slikar Karlo Mijić.

BIBLIOTEKA ZAVIČAJNA ZBIRKA SARAJEVA

Sarajevska
sp
II 79
930.85(497.6):28(0.036.6)

0127445
BIBLIOTEKA SARAJEVA
COBISS

CIJENA 20 DINARA